

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

שמחת תורה, תשס"ד
מספר 518מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"מענה א-להי קדם": על נצחיותו של הקב"ה*

המשפט הראשון שכותב הרמב"ם בספרו "משנה תורה"¹ הוא: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון". מכאן משמע כי מצווה בסיסית ויסודית היא להכיר כי ה' הוא קדמון לכל נברא. קדמותו יתברך נחשבת לאחד מיסודות האמונה, והיא נמנית כיסוד הרביעי בהקדמה לפרק חלק:

הקדמות - והוא שנאמין כי זה האחד האמור, הוא קדמון בהחלט; וכל הנמצא זולתו בלתי קדמון בערכו אליו. והראיות על זה בכתבי הקודש רבות. והיסוד הרביעי הזה, מורה עליו מה שנאמר: "מענה א-להי קדם" (דב' לג: כז).

לפי ההבנה המקובלת, הקב"ה תמיד היה קיים וכמובן תמיד יהיה קיים, והוא יתברך על פי רצונו וחכמתו קיבל החלטה בשלב מסוים של הזמן האינ-סופי לברוא את היקום על כל מרכיביו. יקום זה - יש הטוענים שיתמיד לעולם, ויש הסוברים שהוא ייעלם בזמן מסוים.² בכל מקרה הקב"ה ימשיך להתקיים לעולמי עד.

ברם, הדברים אינם כה פשוטים; הרי הטענה שהקב"ה הוא נצחי מהעולם עד העולם מניחה כי תמיד היה "זמן", אך אין תמימות דעים באשר למהות הזמן: יש הוגים הסוברים כי הזמן נצחי. לדעתם הזמן מהווה מסגרת עצמאית בלתי תלויה בהתרחשותם או אי-התרחשותם של המאורעות בתוכה. לעומת זאת יש הסוברים כי הזמן קשור בקשר הדוק במאורעות, ואין להעלות על הדעת קיומו של זמן בהיעדרם של שינויים.³ לפי הגישה השנייה, בהיעדר יקום פעיל - לא קיים זמן. יתרה מזו, אפילו אם יתואר יקום סטטי - גם בו אין כל משמעות למושג הזמן.

ההוגים היוונים כבר דנו בנושא: דמוקריטוס - על פי עדותו של אריסטו - היה סבור כי הזמן לא התהווה ושהוא נצחי, בדומה לאטומים ולחלל בו הם נעים. אבל אריסטו חולק עליו: אריסטו⁴ דן בזמן מבחינת יחסו לתנועה, ורואה בו את אחד "המקרים" המתייחסים לעצמים.⁵ הוא מגדיר את הזמן כדבר שבאמצעותו ניתן למדוד את התנועה באופן מספרי.⁶ בכך התכוון

* חלק ניכר מהרעיונות שמובאים להלן לובנו בלימוד בחברותא עם ידידי הרב ד"ר יצחק איזק.

¹ הלכות יסודי התורה א, א.

² ראה מורה הנבוכים כ, כז.

³ השווה אריסטו: "Time cannot be disconnected from change, Physics, IV (xi trad. by Wicksteed & Cornford), London 1929, p. 383.

⁴ פיסיקה, ספר ד.

⁵ Substance vs. Accident

⁶ פיסיקה IV, xi, 219b 3-4. וכן השווה: Not only do we measure the length of uniform movement by time, but also the length of time by uniform movement, since they mutually determine each other; for the time taken determine the length moved over (the time units corresponding to the space units), and the length moved over determines the time taken. (Physics, IV, xii, p. 399).

לומר, שהגוף המתנועע מגיע לא רק לנקודות בחלל, אלא גם לנקודות בזמן. הזמן הוא מספר הנקודות שאותן משיגה התנועה, והנמשכות זו אחרי זו. משום כך אין הוא נמנה אלא מונה. הזמן נמשך אחרי התנועה ודבק בה, ואין האחד קיים בלעדי השני.⁷ רציפות התנועה גוררת אחריה גם את רציפות הזמן.⁸

אין כאן המקום להציג בהרחבה את כל מה שנאמר בנידון על ידי פילוסופים מכל הזמנים, בהם הוגים יהודים, אולם ניתן לסכם את הגישות והתפיסות השונות בנושא ולסמן שלוש דרכים עיקריות:

א. הזמן הנו ישות עצמאית ויש לו קיום עצמי ללא תלות בתופעות. זאת סברתם של הפיתגוריים, של פלוטינוס,⁹ של רב חסדאי קרשקש,¹⁰ של רב יוסף אלבו,¹¹ של ג'ורדנו ברוננו, של גלילאו ושל ניוטון.¹²

ב. הזמן הנו תכונה אובייקטיבית, אולם אין לו משמעות בלעדי התופעות. זאת סברתם של אפלטון, של אריסטו, הרמב"ם, הרלב"ג וליבניץ. בהתאמות מסוימות זו גם גישת הפיסיקה המודרנית.

ג. הזמן אינו אלא אחד מאופני תפיסתנו את העולם ואין לו קיום אובייקטיבי. זאת סברתו של קנט.¹³

הרמב"ם כדרכו הוא אריסטוטלי גם בהבנת מושג הזמן: מתוך לשונו של הרמב"ם אפשר לדייק כי קדמות הקב"ה היא ביחס לכל נמצא, דהיינו הוא קדם בזמן לכל בריותיו, אבל אין להסיק מכאן כי להקב"ה קיום נצחי מן העולם עד העולם.¹⁴ זאת משום שלזמן אין כל משמעות בטרם נברא היקום. וכך אמנם כתב הרמב"ם:¹⁵

הזמן מקרה נספח לתנועה וחיובי¹⁶ לה, ולא ימצא אחד מהן בלעדי השני, לא תמצא תנועה כי אם בזמן, ולא יושכל זמן כי אם עם התנועה, ולכן כל אשר לא תמצא לו תנועה אינו נכלל תחת הזמן.

איך אם כן יש להבין את קדמותו של הקב"ה? לשאלה זאת הרמב"ם מתייחס במקום אחר:¹⁷ העולם בכללותו, כלומר כל נמצא פרט לה' יתעלה, ה' המציאו אחר ההעדר המוחלט והגמור, ושה' יתעלה לבדו היה מצוי, ואין מאומה זולתו, לא מלאך ולא גלגל ולא מה שבתוך הגלגל. והמציא כל הנמצאים הללו כפי שהם בחפצו וברצונו מן האין. וגם הזמן עצמו מכלל הנבראים, כי הזמן נספח לתנועה, והתנועה מקרה בנע. ואותו הנע עצמו אשר הזמן נספח לתנועתו מחודש, ונהיה אחר שלא היה. ושזה שאומרים ה' היה קודם שנברא העולם, אשר מלת 'היה' מורה על זמן, וכן כל מה שיעלה במחשבה מהמשכות מציאותו קודם שנברא העולם, המשכות שאין לה סוף, כל זה השערת זמן או דמיון זמן, לא אמיתת זמן, כי הזמן מקרה בלי ספק, והוא לדעתנו מכלל המקרים הנבראים כשחרות וכלובן. ואף על פי שאינו ממין האיכות, אבל הוא בהחלט מקרה חיובי לתנועה כפי שמתבאר למי שהבין דברי אריסטו בביאור הזמן ואמיתת מציאותו.

מאחר שהזמן הוא פועל יוצא של התנועה, ואין התנועה קיימת ללא יקום, הרי שלא קיים מושג של זמן לפני בריאת היקום. מכאן יוצא שאי אפשר להתייחס לקדמות ה' במונחים של זמן, וכל

⁷ השווה: Time is neither identical with movement nor capable of being separated from it. (Physics, IV, xi, p.383).

⁸ Physics, IV, xi, 219b, 10.

⁹ פילוסוף יווני, 270-205 לסה"נ. ממייסדי הניאו-אפלטוניות. אַנְאָדוֹת, ג, 7.

¹⁰ אור ה', מאמר א, כלל ב, פרק יא.

¹¹ ספר העיקרים, מאמר שני פרק יח.

¹² בספר הראשון של *Principia Mathematica*.

¹³ ביקורת התבונה הטהורה, I, חלק I סעיפים 4-7. דעה זו מופיעה כבר אצל אברהם בר-חייא, מגלת המגלה, עמ' 6: "והוא אינו נמצא אלא בתוך הדעת ונראה בעין הלב".

¹⁴ זאת תפיסת הרמב"ם בעקבות אריסטו וכפי שנוכיח להלן. תפיסה זו נוגדת את תפיסתו של ניוטון (I. Newton, *The Mathematical Principles of Natural Philosophy* Motte translation, London 1802, II, p. 311), שהיה נאמן לשיטתו כפי שהוצגה לעיל וכתב: "הוא [האל] נצחי ואין סופי, כל יכול וכל יודע, קיומו מן הנצח ועד לנצח. נוכחותו מאין-סוף לאין-סוף. מושל בכול ומכיר את כל הנמצאים וכל המעשים האפשריים. אין הוא הזמן או החלל, אבל הוא מתמיד בזמן ונוכח בכל החלל. הוא קיים לעד ונמצא בכל מקום, ועל ידי מציאותו תמיד בכל עת ובכל מקום, מכונן הוא את הזמן ואת החלל".

¹⁵ ההקדמה החמש עשרה לחלק שני של *מורה הנבוכים*, בעקבות אריסטו, פיסיקה, ספר רביעי סוף פרק עשירי.

¹⁶ אינהרנטי, לפי תרגומו לצרפתית של שלמה מונק.

¹⁷ *מורה הנבוכים* ב, יג.

מה שאפשר לומר הוא, כי ה' היה קיים עם בריאת העולם. מאחר שתופעת הזמן נבראה יחד עם היקום, אין לנו יכולת להתייחס למה שקדם לבריאה, ואף לא להשתמש במושג "קדם לבריאה". בגישתו זו אין הרמב"ם מתכוון לומר שום אמירה בנוגע לראשית הופעתו של ה' כביכול. באמרו כי ה' "מצוי ראשון", יש להבין כי התואר "מצוי" מלמד שעצמותו של הקב"ה היא מציאותו, ומכאן שהוא מחויב המציאות - לא יתואר שלא יהיה מצוי. כך הוא אמנם מבאר:¹⁸

[בדרך כלל] המציאות הוא מקרה שקרה לנמצא, ולפיכך הוא עניין נוסף על מהות הנמצא. אבל מה שאין סיבה למציאותו - והוא ה' - הוא מחויב המציאות ומציאותו עצמותו ועצמותו מציאותו, ואינו עצמות שקרה לה שנמצאת, שתהא מציאותה עניין נוסף עליה, כיון שהוא מחויב המציאות תמיד.

מציאות הקב"ה קדמה כביכול לבריאת היקום, אולם היעדר הזמן לפני הבריאה שולל כל אפשרות של תפיסתנו בקדמות זו.

גם לאחר שנברא הזמן אין מושגי הזמן חלים על הקב"ה. שלילת השינוי, הריבוי או התוספת מתוארי ה' ותכונותיו מייחסת לו מידה של סטטיות. סטטיות זו מתיישבת עם הטעוץ כי מושגי הזמן אינם חלים לגבי הקב"ה.¹⁹

מעניין לציין כי הפיסיקה המודרנית היא ניא-מיימונידית,²⁰ באשר לפיה תופעת הזמן היא תופעה פיסיקלית שראשיתה במפץ הגדול - בריאת העולם - ולמושג הזמן, וכן למושג המרחב, אין כל משמעות לפני אירוע זה. דייוויס,²¹ בשמו של סטפן הוקינג, משווה את השאלה "מה היה לפני המפץ הגדול?" לשאלה "מה נמצא צפונית לקוטב הצפוני?", ומבהיר שהכשל בשאלות אלו אינו רק בהבנת חוקי הפיסיקה אלא הוא גם כשל לוגי.

ד"ר אלכסנדר קליין
המחלקה למתימטיקה
ומכללת אשקלון

¹⁸ מורה הנבוכים א, נז.

¹⁹ ראה על זה אליעזר גולדמן: **מחקרים ועיונים**, ירושלים תש"ס, עמ' 252-253. כך מיישב הרמב"ם את הסתירה בין ידיעת ה' לבין בחירתו החופשית של האדם (**הלכות תשובה** ה, ה; **ומורה הנבוכים** ג, כ ו-כא).

²⁰ אין בכונתי להתלהב מהעובדה שהרמב"ם כיוון למה שהתגלה שמונה מאות שנה אחריו. מדובר בצירוף מקרים בלבד, וכמובן שיש מרחק גדול מאוד בין הקוסמוגוניה והקוסמולוגיה של הרמב"ם לבין מה שידוע היום בנידון.

²¹ Paul Davies הנו פילוסוף ואסטרונום. מאמרו התפרסם בכתב העת **Prospect** (יוני 2001).